УДК 801.541.2:800.873

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НАДДНІСТРЯНСЬКИХ ГОВІРОК В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Романюк Н.В.

Пам'ять народу зберегла для нас чудові перлини народної мудрості. Основним багатством будь-якого народу є мова, тому і джерела духовності саме в ній.

Дбаючи про відродження і подальший розквіт мови, маємо на меті відродження нації як духовно, так і фізично, адже з покоління в покоління передаються і залишаються нам різноманітні приклади фразеологічних одиниць, що відображають історичні, суспільні обставини давноминулих подій

У сучасному українському мовознавстві ведуться активні дослідження, спрямовані на розв'язання багатьох проблем фразеології взагалі і народної зокрема. Серед актуальних залишаються питання всебічного вивчення всіх мовних рівнів окремих говірок певного діалекту. Семантичні особливості стійких висловів становлять важливий для вивчення об'єкт, що характеризується розширенням кількості значень фразеологізмів, зміною структури фразеологічної одиниці та її лексичного значення. Актуальність встановлення етимології та історії розвитку окремих складників фразеологічного вислову зумовлена сучасною етнонаціональною ситуацією, підвищенням інтересу до витоків народних традицій, духовної культури та етнічної історії.

Історико-етимологічна характеристика фразеологічного матеріалу надзвичайно важлива як для визначення загальних еволюційних тенденцій у фразеології у зв'язку з історією народу, так і для вивчення стилістики, і ширше – культури мовлення [1, 3].

Разом з тим зростає значення досліджень, присвячених фразеологічним системам конкретних регіонів. У статті зосереджено увагу на семантичній системі фразеологічних одиниць наддністрянських говірок з точки зору діахронії. Оскільки народна фразеологія є невід'ємною частиною загальнонаціональної фразеології, то в складі говіркової фразеології наявні як загальновживані, так і специфічні фразеологічні вислови.

На особливу увагу заслуговують фразеологізми, до складу яких входять архаїчні слова та слова говіркової лексики. Частину говіркових фразем можна віднести до реліктової, бо зникли або зникають реалії, відображені у вислові, а певні лексеми-складники стійких словосполучень продовжують уживатися в мовленні. До такого ряду належить, наприклад, фразеологічна одиниця носитсі, як баба з залізком (фразеологізми записані з урахуванням діалектних особливостей у фонетиці та морфології) – "ставитись до кого-небудь обережно; пильнувати". Діалектне слово *залізко* означає: "праска, наповнена жаром" [2]. Зараз більшість людей користується електричною праскою, називаючи її залізком. До розглядуваних належать і словосполучення вставати з когутами /півнями/ - "просинатись дуже рано", хоч роскальом /лопатою/ відгортай - "багато", наробити вайкоту і наробити шарги – "лементувати, кричати, зчинити сварку". Етимологічне пояснення до слів *вайкіт* і *шарга* знаходимо у збірнику приповідок І.Я.Франка: "Жиди кричать *aj waj*, відси – *вайкіт* –крик болю, тривоги" і "*шарга* – польське *szarga* - шаруга" [3,т.2]. Мешканці ж сіл Наддністрянщини походження слова *вайкіт* не знають. Специфічними для досліджуваного регіону є й такі фразеологізми: наше - зара, польське – почекай, на свєтого нігди (ніколи), за віхоть го не мати, не варт фунта клаків і загальновживаний вислів не варт торби січки ("зневажати кого-небудь, не рахуватися з кимсь"); відкопилити варги /*варги* – польське wargi - губи/ і віддути губи, як капиці /*капиці* – з німецької *kappi* - шкіряне вушко на ціпивні"/ [3] із значенням "ображатися, гніватися", а також приказка ксьондз /священник/ два рази казанє не каже; пек ти, осина і пек-запек ("найзагальніша форма лайки: пропадай") [3]; бомки бити ("нічого не робити, байдикувати"). Поява словосполучення бомки бити пояснюється місцевими жителями так: "*бомки* /літературний відповідник – гедзь, овід/ - це комахи, які жалять здебільшого рогату худобу, коней, а також людей. Тому, відбиваючись від комах, людина не може нічого робити. Мабуть, звідси і фразеологічне значення вислову".

Фразеологізм вибештав /виганьбив/, як Хаскіль дошку із значенням "вилаяти, висварити" функціонує лише в с.Бистриця. ЇЇ тлумачення записане з уст жителів: "Хаскіль – жид, який колись давно жив у селі і працював як-небудь". Результати аналізу вислову засвідчують, що давнє словосполучення з плином часу фразеологізувалося, набуло нового лексичного значення.

Лише у селі Бистриця живе фразеологізм пруська мантелепа – “про неохайну жінку”. Первинна назва села – Пруси. Зараз село перейменовано на Бистрицю, але у складі словосполучення зміни не відбулися.

Фразема на биш ти франти функціонує теж в одному селі – Дорожів. Етимологію слів-компонентів встановити не вдалося, хоча вживається вислів із значенням “говорити неправду, наперекір, що-небудь”. Чисельність мовців, які послуговуються цією фразеологічною одиницею незначна, проте є вони як серед молодого покоління, так і серед старшого.

Отже, архаїчні елементи, зберігаючись у компонентному складі стійких висловів, отримують “нове” життя у сучасному мовленні, оскільки не витісняються новими синонімічними словами.

Порівняльний аналіз фразеологізмів сучасного живого мовлення і приповідок, записаних І.Франком, дає змогу виявити ряд фразеологічних одиниць, які вийшли з ужитку взагалі. Це здебільшого вислови з граматичними та лексичними архаїзмами: на-в-млі віч то буде (“відразу, миттєво”), як ті зобачу, то ті урачу (“1.побити, 2.пригостити”); вирунтив го з місце / загальновживані - гнати в три шиї, гнати в хвіст і в гриву / із значенням “змушувати кого-небудь залишити певне місце”.

Варті уваги дослідника і фразеологічні одиниці, семантична структура яких ускладнюється додатковим значенням і етимологічні зв’язки яких із первинним значенням поступово завуальовуються. У плані діахронії існує ряд прикладів, коли значення ФО змінюється (розширюється, замінюється, звужується). Розширення значення відбувається у зв’язку з розвитком сфери оточення фразеологізмів, оскільки фразеологічне значення відзначається своєрідністю відображення об’єктивної дійсності.

Фразеологія досліджуваного регіону багата на такі приклади. Так, сучасні фразеологічні словники для словосполучення бити бринзю подають значення “бідувати, жити в бідності” [4]. У процесі аналізу фразеологічного багатства сіл Дрогобичини виявлено і друге значення – “байдикувати”. Фразема ставати в позу, крім основного значення “удавати з себе кого-небудь, приймати який-небудь вигляд, тон з метою справити на когось певне враження” [4], має і таке: “злитись, ображатись на когось, не змінюючи своїх думок, поглядів, почуттів”. Загальновживане стійке словосполучення Содом і Гоморра /у місцевому живому мовленні Содома і Гомора/ теж функціонує у двох значеннях, одне з яких (2) – притаманне лише даній території: “1. крайнє безладдя, метушня, шум; 2. говорять про кумедну, смішну подію, поведінку”.

Сюди відносимо і фразеологізми (значення подається за сучасними фразеологічними словниками та за тлумаченням мешканців Дрогобичини): зігнати оскому (”1. зігнати свій гнів на кому-, чому-небудь; 2. задовільнити бажання, потреби”); лицє не мати (”1.спотворене переживанням обличчя; 2. не мати совісті”); робити з писка /губи/ халяву (“1.не виконувати обіцянку, обманювати; 2. вести пусті, безглузді розмови, розводити наклепи”) та багато інших.

Дослідження фактичного матеріалу дало змогу виявити ряд фразеологізмів, які безпосередньо залежать від контексту, бо без нього словосполучення сприймається й розуміється як вільне, тобто з прямим лексичним значенням кожного слова- компонента. Так, вислів виносити сьмітє з хати без відповідного контексту й уточнення означає звичайну роботу, яку виконують під час прибирання помешкання. За певних умов уживання його, через метафоризацію словосполучення набуває фразеологічного значення – “розголошувати таємницю вузького кола людей або сім’ї”. До цієї групи належить і сполучення слів пускати когута /півня/. Як вільне воно означає пускати свійську птицю (півня, курей) із хліва на двір. Але знання історії давніх символів, зокрема червоного когута (”когут в язичників був символом вогню, представником грозового полум’я”) [3], дає змогу усвідомити і фразеологічне значення – “підпалювати що-небудь, викликати пожежу з метою помсти”. З вищезазначеного розряду і вислови муха /гедзь/ вкусила (може функціонувати і як вільне словосполучення, і як фразеологічне із значенням “про того, хто в поганому настрої, гнівається“); іскри летять (“працювати дуже енергійно, завзято, докладаючи всіх зусиль”); видіти далеко /наперед/ (“бути далекозорим, прозорливим”); взєти в руки (“1.поставити кого-небудь у залежність, примусити коритись; 2.взяти під пильний догляд”).

Паралельно функціонують і як вільні, і як фразеологічні словосполучення, що з’явилися за останні десятиріччя такі фразеологічні одиниці: відослати /відправити/ в музей (із фразеологічним значенням “що-небудь дуже старе чи зіпсоване настільки, що ним не можна користуватися”), наставити антени /локатори/ (“уважно слухати”), виключити мікрофон (“переставати говорити, мовчати”), спорчений /зломаний/ телефон (“коли чужі слова передаються не точно, а з деякими змінами”). З усіх паралельних значень окремого словосполучення досить важко встановити основне значення, а також визначити, коли і яке з них виникло.

Вільними й одночасно фразеологічними можуть бути і компаративні вислови. Так, порівняння як неживий набуває того чи іншого значення в залежності від слова, з яким уживається. По-перше, із дієсловом *говорити* означає “говорити повільно, мляво”. По-друге, у контексті із словом *виглядати* сприймається з такою семантикою – “про людину з вигляду хвору, худу”. Порівняльний зворот як боз теж має декілька пояснень залежно від сполучуваного з ним слова: синий, як боз /бузок/ і пишний

/гарний/, як боз; аж язик вивалив: вдирає /*тікає*/ - значить “швидко побіг” і робит – “енергійно, докладаючи всіх зусиль”.

Ряд компаративних зворотів вживається виключно з одним словом: битисі, як риба об лід; пропав, як сіль на воді /як ксьонзові качіта/; говорити, як на сповіди /як на суді/; носитсі, як курка з єйцьом.

Отже, як давні усталені словосполучення, так і ті, що виникли на сучасному етапі розвитку мови у зв’язку з прогресом у виробництві, техніці, із змінами в суспільному устрої, можуть сприйматися або як вільні, або як фразеологічні. Результати аналізу засвідчують, що найчастіше контекстуально обумовленими є компаративні словосполучення, з’єднуючись або з одним словом, або з кількома словами, за якими і встановлюється фразеологічне значення.

Таким чином, значення фразеологічної одиниці – результат переносного вживання вільного словосполучення. Поява нових значень зумовлюється тим, що вільне словосполучення, функціонуючи у різному словесному оточенні, набуває різноманітної семантико-синтаксичної сполучуваності і нових семантичних зрушень, повторних метафоризацій. Багатозначність виникає на основі повторних переосмислень [5,61].

Але первісне, номінативне значення фразеологізму закріплюється за ним як постійна ознака словосполучення. Додаткові значення фразеологічних одиниць залежать від слова, з яким пов’язуються контекстом. Кількість значень мотивується різними факторами. Тому відповіді на питання про те, як формується значення фразеологізму, наскільки складний і своєрідний шлях творення багатозначності у ньому, як обумовлюється одне значення іншим, чи змінюється кількість значень з плином часу і чим зумовлена ця зміна, - може дати лише історична фразеологія – конкретні дослідження з історії окремих фразеологічних одиниць [6,125]. Отже, дослідження семантичної основи фразеологічної системи шляхом вивчення історичному розвитку окремих регіональних мікросистем було і залишається актуальним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ужченко В.Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Автореферат дис. докт. філ. наук: 10.02.02.- Дніпропетровськ, 1994.
2. Дзендзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 299 с.
3. Франко І.Я. Галицько-руські народні приповідки: В 3-х т. – Львів, 1901 – 1910.
4. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С., Винник В.О. та ін. Фразеологічний словник української мови: В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1993.
5. Авксентьєв Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія. - К.: Вища школа, 1983.- 137 с.
6. Молотков В.И. Основы фразеологии русского языка. – Ленинград: Наука, 1977.- 183 с.